

LUG‘ATLAR TUZISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI

To‘raqulova Dilnoza

Termiz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistri

dilnoza@pstmz.uz

Donaboyeva Shahrzoda

Termiz davlat pedagogika instituti o‘zbek tili va

adabiyoti yo‘nalishi magistranti

shahrzodad@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada leksikografiya fanining nazariy va amaliy jihatlari, lug‘at turlari, lug‘at tuzishning asosiy bosqichlari hamda zamonaviy korpus asosidagi va elektron lug‘atchilik yo‘nalishlari tahlil qilinadi. O‘zbek lug‘atshunosligining shakllanishi va rivojida A. Zohiriy, Ye. Polivanov, O. Hojiyev, A. Madvaliyev kabi olimlarning ilmiy merosi yoritiladi. Shuningdek, izohli va tarjima lug‘atlari, preskriptiv va deskriptiv yondashuvlarning leksikografik amaliyotdagi o‘rni, zamonaviy onlayn lug‘atlar va kompyuter leksikografiyasining imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot lug‘at tuzish jarayonining ilmiy tamoyillari va bosqichlarini tizimli yoritish orqali zamonaviy o‘zbek leksikografiyasining holati va taraqqiyot istiqbollarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, izohli lug‘at, tarjima lug‘ati, korpus lingvistikasi, preskriptiv yondashuv, deskriptiv yondashuv, elektron lug‘atlar, o‘zbek lug‘atshunosligi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические и прикладные аспекты лексикографии, типология словарей, этапы их составления, а также современные направления корпусной и электронной лексикографии. Освещается вклад ученых А. Захирия, Е. Поливанова, О. Ходжиева, А. Мадвалиева в формирование и развитие узбекской словарной традиции. Анализируются особенности толковых и переводных словарей, роль прескриптивного и дескриптивного подходов в практике словаростроения, а также возможности современных онлайн-словари и компьютерной лексикографии. Исследование системно раскрывает научные принципы и этапы создания словаря, определяя актуальное состояние и перспективы развития узбекской лексикографии.

Ключевые слова: лексикография, толковый словарь, переводный словарь, корпусная лингвистика, прескриптивный подход, дескриптивный подход, электронные словари, узбекская лексикография.

ABSTRACT

This article examines the theoretical and practical dimensions of lexicography, the classification of dictionaries, and the main stages of dictionary compilation. It also analyzes modern corpus-based and electronic lexicography. The scholarly contributions of A. Zohiriy, Ye. Polivanov, O. Hojiyev, and A. Madvaliev to the development of Uzbek lexicographic tradition are highlighted. Special attention is given to explanatory and bilingual dictionaries, the role of prescriptive and descriptive approaches, and the growing potential of online and digital lexicography. The study provides a systematic overview of the scientific principles and stages of dictionary creation, outlining the current state and future prospects of modern Uzbek lexicography.

Keywords: *lexicography, explanatory dictionary, bilingual dictionary, corpus linguistics, prescriptive approach, descriptive approach, electronic dictionaries, Uzbek lexicography.*

KIRISH

Leksikografiya – tilshunoslikning lug‘at tuzish bilan shug‘ullanuvchi sohasi bo‘lib, uni nazariy va amaliy yo‘nalishlarga ajratish mumkin. Nazariy leksikografiya lug‘at tuzishning ilmiy prinsiplari va usullarini o‘rganadi, amaliy leksikografiya esa bevosita lug‘atlarni yaratish bilan shug‘ullanadi. Lug‘atchilik jamiyatda muhim ijtimoiy vazifalarni bajaradi: ona tilini tavsiflash (ya‘ni, til birliklarini ilmiy tasvirlash) va me‘yorlashtirish (adabiy til normativini o‘rnatish), tillararo kommunikatsiyani ta‘minlash, hamda til leksikasini ilmiy tadqiq etishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek lug‘atshunosligi nazariyasiga ko‘plab olimlar hissa qo‘shgan. XX asr davomida A. Zohiriy [9: 52], Ye. Polivanov [6: 27], Z. Ma‘rufov [7: 68], Sh. T. Rahmatullayev [5: 214] singari tilshunoslar lug‘at tuzish tamoyillari, lug‘at maqolasi tuzilishi, atamalar banki shakllantirish kabi masalalarni ilmiy-nazariy jihatdan rivojlantirdilar. Ayniqsa, O.Hojiyevning lug‘atshunoslik bo‘yicha ishlari [1:45], A. Madvaliyevning o‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi yuzasidan tadqiqotlari tilimizda lug‘at tuzish nazariyasini boyitdi [8: 134]. Hozirgi kunda ham bu sohada izlanishlar davom etib, yangi turdagi lug‘atlarni yaratish (masalan, elektron va onlayn

lugʻatlar, intellektual qidiruvga ega lugʻatlar) boʻyicha nazariy ishlanmalar olib borilmoqda.

NATIJALAR (RESULTS)

Lugʻatlar maqsadi, qamrovi va tuzilishiga koʻra bir necha turlarga boʻlinadi. Umumiy holda, lugʻatlarni entsiklopedik va filologik (lingvistik) turlarga ajratish mumkin. Entsiklopedik lugʻatlar soʻz orqali ifodalanadigan tushunchalar va hodisalar haqida maʼlumot berib, obʼektning oʻzini tasvirlaydi; masalan, “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” shu turkumga kiradi [3: 112]. Filologik lugʻatlar esa soʻzning lingvistik xususiyatlarini – maʼnosi, qoʻllanilishi, grammatikasi va boshqalarni – tavsiflaydi. Filologik lugʻatlar ichida bir tilli lugʻatlar (masalan, izohli lugʻatlar) va koʻp tilli lugʻatlar (masalan, ikki tilli tarjima lugʻatlari) farqlanadi [10: 56]. Quyida asosiy lugʻat turlari keltiriladi:

Izohli lugʻat (tushuntiruvchi lugʻat) – bir tilli lugʻat boʻlib, soʻzning maʼnosini aynan shu tilning vositalari bilan izohlab beradi. Bunda har bir soʻzning adabiy til norma doirasidagi maʼnolari ochib beriladi va misollar keltiriladi. Masalan, “*Oʻzbek tilining izohli lugʻati*”da soʻzlar oʻzbek tilida sharhlanib, adabiy va ogʻzaki nutqdan olingan daliliy misollar bilan tasdiqlangan. Izohli lugʻatlar tilni tavsiflashda muhim manba boʻlib, oʻzbek tilida ilk bor bunday lugʻat 1981-yilda (2 jildli) nashr etilgan.

Tarjima lugʻati – ikki yoki undan ortiq tilli lugʻat boʻlib, bir til leksik birliklariga boshqa til(lar)dagi ekvivalent tarjimalarni keltiradi. Tarjima lugʻatlari tillararo aloqa va matn tarjimasida asosiy vositadir. Oʻzbek tilida XX asr davomida ruscha-oʻzbekcha, oʻzbekcha-ruscha, inglizcha-oʻzbekcha va boshqa juftliklarda koʻplab lugʻatlar yaratilgan. Jumladan, 1927-yilda Ashurali Zohiriy tuzgan ikki jildli “Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat” zamonaviy tarjima lugʻatchiligi uchun asos boʻldi. Keyinchalik 1983–1984-yillarda 2 jildli ruscha-oʻzbekcha lugʻat hamda 1988-yilda 1 jildli oʻzbekcha-ruscha lugʻatlar nashr etilib, bu ishlar oʻzbek lugʻatchiligi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi [4].

Lugʻat tuzishdagi yondashuvlar: deskriptiv va preskriptiv, korpus asosidagi va kognitiv. Leksikografiyada lugʻat tuzishda asosiy ikki ilmiy yondashuvdan foydalaniladi: deskriptiv (tasvirlovchi) va preskriptiv (meʼyoriy) yondashuvlar. Deskriptiv yondashuv soʻz va iboralarning lugʻatda tilning asl foydalanilishiga muvofiq tavsiflanishini maqsad qiladi, yaʼni lugʻat til birligining haqiqiy qoʻllanishini, barcha variant va maʼnolarini bor holicha tasvirlab beradi. Bunday lugʻatda kitobiy va ogʻzaki, adabiy va nooʻrnatilgan shakllar, yangi paydo boʻlgan soʻzlar va jargonlar ham, agar yetarlicha qoʻllanishga ega boʻlsa, kiritilishi mumkin. Preskriptiv yondashuv esa lugʻat orqali til meʼyorlarini oʻrnatish va koʻrsatishga intiladi: bu yondashuvda lugʻat tuzuvchilar faqat adabiy til meʼyoriga mos birliklarni kiritadilar

yoki normadan chetga chiqadigan soʻz va iboralarni maxsus belgi (masalan, “noliteratur”, “dialektal” kabi izohlar) bilan ajratib koʻrsatadilar [2: 53]. Masalan, Oxford English Dictionary kabi zamonaviy lugʻatlar koʻproq deskriptiv tamoyilga amal qilib, hatto ogʻzaki va shevaga xos soʻzlarni ham kiritadi; oʻzbek tilining imlo va izohli lugʻatlari esa koʻproq preskriptiv vazifani bajarib, adabiy meʼyorni mustahkamlashga xizmat qiladi (masalan, “xalqaro” soʻzini faqat toʻgʻri yozilgan shaklda berish, “*halqaro*” variantini kiritmaslik kabilar). Koʻpgina hollarda milliy tillarning asosiy lugʻatlari (imlo, izohli lugʻatlar) deskriptiv-preskriptiv yondashuvlarning uygʻunlashuvi asosida tuziladi: yaʼni, til boyligini imkon qadar keng yoritish barobarida, adabiy norma va uslubiy meʼyorlar ham koʻzda tutiladi.

Korpus asosidagi lugʻatchilik – zamonaviy leksikografiyaning muhim yoʻnalishlaridan biridir. Korpus lingvistikasi yutuqlari lugʻat tuzishda soʻzlarning haqiqiy qoʻllanishini katta matnlar bazasi orqali tahlil qilish imkonini berdi. Masalan, 1970-yillarda rus tilining 1 million soʻzlik korpusi asosida rus tilining chastotali lugʻati yaratilgan edi. Xuddi shunday, bugungi kunda oʻzbek tilining Milliy Korpusi shakllantirilmoqda – unda zamonaviy matbuot, adabiyot va ogʻzaki nutqdan namunalar toʻplab, soʻzlarning qoʻllanish tezligi, turli kontekstlardagi maʼnolari oʻrganilmoqda. Korpus asosidagi lugʻat tuzishda dastlab, korpusdan soʻzlarning statistika va kontekstlari olinadi, soʻng lugʻat maqolalari ushbu maʼlumotlarga tayanib yoziladi. Bunday yondashuv lugʻatni subʼektiv fikrga emas, balki real til materialiga asoslanib tuzishga yordam beradi. Masalan, “Oʻzbek tilining 80 ming soʻzli izohli lugʻati” (2006–2008)ni tuzishda ham korpus materiallari va raqamli matnlar tahliliga tayangan holda zamonaviy qoʻllanishdagi yangi soʻzlar aniqlangan.

MUHOKAMA

Lugʻat yaratish murakkab va koʻp mehnat talab qiladigan jarayon boʻlib, bir necha asosiy bosqichlarda amalga oshiriladi. Har bir bosqichda maxsus yondashuv va masʼuliyat talab etiladi. Quyida lugʻat tuzishning odatiy bosqichlari va ularning mazmuni jamlanadi:

Bosqich	Mazmuni va vazifalari
1. Reja tuzish va tamoyillarni belgilash	Lugʻatning maqsadi va turini aniqlash (bir tilli izohli, ikki tilli tarjima, ilmiy yoki ommabop va h.k.), qamrab olinadigan soʻzlar doirasini va tuzilishini rejalashtirish. Shu bosqichda lugʻat tuzuvchilar lugʻatning nazariy asoslarini (deskriptiv yoki preskriptiv yondashuv, tartib tamoyili, imlo va transliteratsiya qoidalari) belgilab oladilar.
2. Lemmalarni tanlash (soʻzlarni saralash)	Lugʻatga kiritiladigan asosiy soʻz va birikmalar roʻyxatini tuzish. Bu jarayonda korpuslar va matnlar tahlil qilinib, tilning aktiv lugʻat boyligi, eng muhim va tez-tez qoʻllanuvchi leksik birliklari aniqlanadi. Maxsus lugʻatlarda sohaga oid atamalar ekspertlar

Bosqich	Mazmuni va vazifalari
	yordamida tanlanadi.
3. Lugʻat maqolasini tuzish (taʼrif berish)	Har bir tanlangan soʻz uchun lugʻat maqolasi yoziladi: soʻzning grammatik kategoriyasi (masalan, ot, feʼl va h.k.) va zarur hollarda talaffuzi yoki urgʻu joyi koʻrsatiladi; soʻzning maʼnolari izohlanadi, bir necha maʼno boʻlsa, tartib raqam bilan har biri alohida sharhlanadi. Taʼrif yozishda aniq, tushunarli va ixcham uslubga amal qilinadi. Agar preskriptiv yondashuv tanlangan boʻlsa, meʼyoriy maʼlumotlar (masalan, esk. – eskirgan, dial. – dialektal, sod. – sodda uslubda kabi belgilardan) foydalaniladi.
4. Illyustrativ misollar va kontekst	Soʻzning maʼnolarini toʻliqroq anglatish uchun misollar keltiriladi. Misollar odatda adabiy asarlar, maqolalar yoki ogʻzaki nutqdan olingan haqiqiy jumlar boʻlib, soʻzning kontekstdagi ishlatilishini koʻrsatadi. Bu bosqichda milliy korpus yoki matnlar toʻplamidan foydalanish ayniqsa muhim: real kontekstlar soʻzning nozik maʼno pardalari va stilistik jihatlarini ochib beradi. Misollarni tanlashda ularning sodda va tushunarli, maʼno uchun tipik boʻlishiga eʼtibor qilinadi.
5. Tahrir qilish va tekshirish	Barcha yozilgan lugʻat maqolalari til jihatidan va mazmunan tahrir qilinadi. Bir xil turdagi maʼlumotlar yagona uslubda bayon etilishi, imlo va tinish belgilari meʼyorga muvofiq boʻlishi, taʼriflar va misollar aniqligi tekshiriladi. Tajribali muharrirlar lugʻat tuzuvchilar ishini koʻzdan kechirib, xatolarni tuzatadi, zarur joylarda qayta ishlashni tavsiya etadi. Shuningdek, lugʻatning makrostrukturasi (soʻzlarning alifbo boʻyicha toʻgʻri joylashuvi, omonim va koʻp maʼnoli soʻzlarni tartiblash) tekshirilib, barcha havolalar (qarang: ... kabi ishoratlar) toʻgʻri ishlashiga ishonch hosil qilinadi [4].
6. Nashrga tayyorlash (dizayn va texnik tahrirlash)	Lugʻatning yakuniy matni nashriyot talablariga muvofiq tayyorlanadi. Bu bosqichda lugʻatning dizayni – maqolalarning sahifada joylashuvi, shrift va belgilarning bir xilligi, sahifalarga sarlavha va bet raqamlari qoʻyilishi kabi texnik masalalar hal qilinadi. Agar lugʻat elektron formatda chiqarilsa, unga muvofiq dasturiy vositalar yordamida foydalanuvchi uchun qulay interfeys yaratiladi (masalan, qidiruv funksiyasi, indekslar). Nashrdan oldin soʻnggi bor korrektura oʻqish amalga oshirilib, bosma xatolar tuzatiladi.

Yuqoridagi bosqichlar izchil amalga oshirilganda, lugʻat yuqori sifatli tayyorlanadi. Albatta, lugʻat turiga qarab ayrim qoʻshimcha ishlar ham boʻlishi mumkin. Masalan, ikki tilli lugʻat tuzishda tarjimalar bir necha mutaxassis tomonidan solishtirib chiqiladi; terminologik lugʻat tuzishda har bir atama boʻyicha soha ekspertlarining xulosasi olinadi; dialektologik lugʻatlarda esa har bir sheva soʻzining geografik etiketi berilishi talab etiladi. Lekin umumiy qilib aytganda, soʻz tanlash,

ta'rif berish, misollash, tahrir va nashr – har qanday lugʻat yaratish jarayonining tayanch bosqichlaridir.

Elektron va onlayn lugʻatlar – amaliy leksikografiyaning bugungi kundagi eng dolzarb yoʻnalishi. Lexikograflar endilikda elektron lugʻatlarning ulkan imkoniyatlarini tobora koʻproq tan olmoqdalar. Elektron lugʻatlar oddiy qogʻoz lugʻatlarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega: ularda qidiruv funksiyasi tufayli istalgan soʻzni bir zumda topish mumkin, foydalanuvchi lugʻat ichida bir maqoladan boshqasiga tez oʻtishi (havolalar orqali) oson, multimedia elementlari (talaffuz audiosi, rasmlar) qoʻshish mumkin, eng muhimi – elektron lugʻatni yangilash va toʻldirish (onlayn rejimda) qogʻoz lugʻatga qaraganda ancha qulay va arzon tushadi. Oʻzbek tilida ham soʻnggi yillarda elektron lugʻatlar paydo boʻlmoqda. Masalan, rasmiy imlo lugʻati asosida tuzilgan Imlo.uz sayti orqali istalgan soʻzning lotin yoki kirill yozuvida toʻgʻri imlosini darhol tekshirish mumkin [12]. Xuddi shuningdek, Izoh.uz kabi onlayn platformalar yaratilgan boʻlib, ular orqali oʻzbekcha soʻzlarning izohini va tarjimasini topish imkoni bor. Ayrim mustaqil dasturchilar va tilshunoslar ham lugʻatlarning mobil ilovalarini ishlab chiqishyapti – masalan, oʻzbek tilining izohli lugʻati uchun yaratilgan mobil ilovada soʻzni ovoz orqali qidirish, sevimli soʻzlarni belgilab qoʻyish kabi qulayliklar joriy etilgan. Elektron lugʻatchilik – kompyuter leksikografiyasi deb ataluvchi yangi soha boʻlib, u lugʻat tuzish ishini dasturlash va maʼlumotlar bazasi texnologiyalari bilan chambarchas bogʻlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek tilida lugʻat tuzish ishlari nazariy jihatdan pishiq asosga ega boʻlib, amaliy jihatdan ham yuksak yutuqlarni qoʻlga kiritgan. Hozirgi kunda izohli, tarjima, imlo kabi anʼanaviy lugʻatlar bilan bir qatorda elektron va ixtisoslashgan lugʻatlar rivoj topmoqda. Leksikografiya fani esa yangi yondashuvlar – korpus lingvistikasi va kognitiv tilshunoslik – yordamida lugʻatchilik anʼanalarini boyitib, foydalanuvchilar uchun yanada qulay va mukammal lugʻatlar yaratishga xizmat qilmoqda. Lugʻat – millat xotirasi deyishadi, demak, oʻzbek tilining boy xazinasini jamlovchi lugʻatlarimizni yaratish, boyitish va zamon talabiga mos holda takomillashtirib borish – muhim ilmiy va madaniy vazifamizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Хожиев О. Ўзбек тилининг синонимлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 527 б.
2. Хусайнова З. Электрон луғат амалий лексикография ривожланишининг янги босқичи сифатида // Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –

- Тошкент, 2022. – Б. 51–59. – URL: <https://www.researchgate.net> (мурожаат қилинган сана: 12.11.2025).
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2000. – 688 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати // UzWikipedia.org – URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Ўзбек_тилининг_изоҳли_луғати
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 456 б.
6. Поливанов Е.Д. Узбекский язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1935. – 132 с.
7. Маъруфов З. ва бошқ. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1–2-жилд. – Москва: Русский язык, 1981.
8. Мадвалиев А., Бегматов Э. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 488 б.
9. Зоҳирий А. Русча-ўзбекча мукамал луғат. 1–2 жилд. – Тошкент: Ўқитувчи, 1927.
10. Omonov M. Lugʻat tuzish: konseptual model, bosqichlar, funkcionallashtirish // *Central Asian Journal of Education and Innovation*. – 2024. – 6 noyabr. – B. 56.
11. Leksikografiya. Lugʻat va uning tuzilishi, turlari // Arxiv.uz. – 2019. – URL: <https://www.arxiv.uz/> (муројат қилинган сана: 12.11.2025).
12. Imlo.uz: Ўзбек тилининг имло луғати сайти. – 2019. – URL: <https://www.imlo.uz>.